ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ | E-Magazine

ਜਨਵਰੀ ੨੦੨੫

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ-ਕਾਫ਼ੀਆਂ

ੳ

ਓਂਕਾਰ ਸਦਾ ਅਬਿਨਾਸੀ,
ਵਸਦਾ ਘਟ ਘਟ ਅੰਦਰ ਹੂ ।

ਮੰਨ ਭੈੜਾ ਇਹ ਟਿੱਕ ਨ ਬਹਿੰਦਾ,
ਇਉਂ ਟੱਪੇ ਜਿਉਂ ਬੰਦਰ ਹੂ ।

ਘੁਮੰਨ ਘੇਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ,
ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੰਦਰ ਹੂ ।

ਸੰਤੋਖ ਰਹੇ ਵਿਚ ਮਾਣਸ ਇੱਦਾਂ,
ਜਿਉਂ ਪੁਜਾਰੀ ਮੰਦਰ ਹੂ ।

ਪੁਸਤਕ - ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ: ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ.ਡੀ.

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ,

ਅਤੇ ਸ. ਅਰਸ਼ਦੀਪ ਸਿੰਘ

- ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

#422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ [160015]

ਫੋਨ: 0172-2772660, +91-98140-53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com
Website: http://www.amritkirtan.com

ਇਸ ਅੰਗ ਵਿੱਚ

ਸੰਪਾਦਕੀ: ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਓਡੀਸੀ 3

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ
ਡਾ. ਅਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡਾ 9

ਭੁੱਲੇ-ਵਿਸਰੇ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸਿੰਧੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਕੀ ਕਰੇ?
ਡਾ. ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ..16

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ
ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ..22

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਾਲੇ
ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ..30

ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੀ ਰੂਹ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਰਕੰਡਾ'
ਸ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸੁਚਿੰਤਨ'..36

ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ - ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ 44

Bhai Gyan Singh Jogi
Dr. Amardev Singh..47

आदि ग्रंथ श्री गुरु ग्रंथ साहिब में वर्णित रस-प्रबंध
डा. मलकीत सिंह (जंडियाला)...55

राग तिलक कामोद
प्रो. गुरबख्श सिंह...69

ਰਾਗ ਮਾਝ
ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ..71

ਰੇਲਾ ਤਿੰਨ ਤਾਲ
ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ..76

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** (Unique Registration Number **AAATA1371JF19911**) are eligible for relief u/s 11-Clause (i) of first proviso to sub-section (5) of section 80G date 07-04-2022 valid upto from AY 2022-23 to AY 2026-2027----Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are: **AMRIT KIRTAN TRUST** Savings Bank A/c No. **65079603302**, IFSC: **SBIN0018141** in the State Bank of India, Phase 3B2, S.A.S Nagar (Mohali), Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Aadhar No., Pan No. Name & Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਓਡੀਸੀ

ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ ਮਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵਕੀਲ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਕਲ੍ਹ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂਨੂੰ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਨੋਟ ਭੇਜਿਆ।ਮਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ।ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ੍ਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਲੇਖ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।ਇਹ ਲੇਖ ਪਾਪੂਲਰ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਜੋਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।ਸ੍ਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੋਹਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਹਨ।ਸੋਹਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ ਇਸ ਦੀ ਦਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੋਹਲ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੁਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ।ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ।

ਸੋਹਲ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਨ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ।ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਖੈਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੈ:

Why the journeys of Guru Nanak Dev Ji are called Udasis ..

The dictionary meaning of the word Udasi indicates towards Udasi sect started by son of Guru Nanak namely Sri Chand .. it is also sadness, depression etc ..

Attempt is made to connect the word with Detachment ..

Interestingly the journeys of no one in particular are referred to as Udasis , except those of Guru Nanak ..

But interestingly there is an English word Odyssey which is name of an epic poem of Greece ..

It also interestingly means "Long eventful and adventurous journey" ..

But I did not find any reference to any connection between words Udasi and Odyssey .. but I feel there is a connection. After checking up the meaning of the word "Recluse",

I feel that on his journeys Guru Nanak neither intended to be a Recluse nor conducted himself as a Recluse.

He was connecting with people at every place he visited……he initiated and participated wholeheartedly in discussions with common and learned people during his journeys. he tested his theories, concepts, thoughts and reasonings during his discussions with others and boldly put across his points of view, versions and arguments to others .. it is apparent that he left a very deep impact on common and learned people at all places during journeys ..

These can not be the achievements of a Recluse.

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਓਡੀਸੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲਈਏ।ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਉਦਾਸੀ – ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਬਾਰ ਤਯਾਗਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਉਦਾਸੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਯਾ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਗੁਰਮਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਗਯਾ ਹੈ:

ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਰਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਚੂਕੇ ਮੋਹ ਪਿਆਸਾ॥

ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਪਤੀਣੇ ਵਿਰਲੇ ਦਾਸ ਉਦਾਸਾ॥(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਛੰਤ)

ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਬਾਹਰਿ ਘਰਿ ਏਕੋ ਨਾਨਕ ਭਇਆ ਉਦਾਸੀ॥(ਮਾਰੂ ਵਾਰ)

ਵਿਚੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸਦਾ ਰਹੈ ਉਦਾਸੀ ਜਿਉ ਕਮਲੁ ਰਹੈ ਵਿਚਿ ਪਾਣੀ ਹੈ॥(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮਹਲਾ ਚਉਥਾ)

ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਸੋ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਨਿਆ॥

ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਸਾਚ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ॥(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ)

ਜੀਵਨ ਮੁਕ ਤਜਗ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤਿ ਜਾਨੀ,
ਸਲਿਲ ਕਮਲ ਗਤਿ ਮਾਯਾ ਮੇ ਉਦਾਸੀ॥ਕਬਿਤ ਭਾਈਗੁਰਦਾਸ ਜੀ)

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਿ ਦੇਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਅਰ ਜਿਸ ਲਿਬਾਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਬਣਾਈ, ਉਸ ਦੀ ਭੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਸੰਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ॥

ਇਹ ਭੇਖ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬਾਣਾ ਹੀ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ॥

ਯੋਗਿਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰੁਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਚੇਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਧੂੰਏ (ਧੂਣੇ) ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਹਨ।

"ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ, ਫੂਲ, ਪੁਨ, ਗੋਂਦਾ, ਅਲਮਸਤ।

ਮੁੱਖ ਉਦਾਸੀ ਏ ਭਏ ਬਹੁਰੋ ਸਾਧੁ ਸਮਸਤ। (ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਸ ਨਾਮੀ ਉਦਾਸੀ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੁਰੂ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ।

ਪਰ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਹੋਮਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ 'ਓਡੀਸੀ' ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਉਦਾਸੀ' ਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਕਥਨ ਅਚੰਭਤ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ।

Odysseus, the hero of Homer's *Odyssey*, spends 20 years traveling home from the Trojan War. He has astonishing adventures and learns a great deal about himself and the

world; he even descends to the underworld to talk to the dead. Thus, an odyssey is any long, complicated journey, often a quest for a goal, and may be a spiritual or psychological journey as well as an ਹੀ ਹੈ।ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ

ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਅਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਸਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ।ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪ ਇਕ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ। ਆਪਣੇ 42 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨਾ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ:

ਗੁਰੂ ਜੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 52 ਕਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ 1428 ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਕਾਰ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ:

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਨ ਉਥੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਸੂਝ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲ, ਮਿਰਦੰਗ, ਨਗਾਰੇ, ਸੰਖ, ਤਾਲ, ਗੀਤ, ਤਾਨ, ਤਰੰਗ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ, ਨ੍ਰਿਤ, ਨਾਦ ਅਤੇ ਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਲਈ ਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਨਮੋ ਗੀਤ ਗੀਤੇ॥ ਨਮੋ ਤਾਨ ਤਾਨੇ॥47॥
ਨਮੋ ਨ੍ਰਿਤ ਨ੍ਰਿਤੇ॥ ਨਮੋ ਨਾਦ ਨਾਦੇ॥
ਨਮੋ ਪਾਨ ਪਾਨੇ॥ ਨਮੋ ਬਾਦ ਬਾਦੇ॥48॥

ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤੀ ਲਈ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਦਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਝਾਲਰ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉਪੰਗ ਰਬਾਬ ਲੀਏ ਸੁਰ ਸਾਜ ਮਿਲਾਵੇ॥

ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਿਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਤਤ ਬਿਦ ਘਨ ਸੁਖ ਰਸ ਬਾਜੈ॥
ਸੁਨ ਮਨ ਰਾਗ ਗੁਨਿ ਗਾਨ ਲਾਜੈ॥

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ:

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਢੋਲ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਨਗਾਰੇ, ਸੰਖ, ਧੁਨੀ, ਰਾਗ, ਗੰਧਰਵ, ਤੰਤੀ, ਤਾਨ ਤਰੰਗ, ਤਾਲ, ਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਗੂੜੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੂਝ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਧਮਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ ਵੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਮਾਘ ਬਿਤਿਤ ਭਈ ਰੁਤ ਫਾਗੁਨ ਆਇ ਗਈ ਸਭ ਖੇਲਤ ਹੋਰੀ॥
ਖੇਲਤ ਸਿਯਾਮ ਧਮਾਰ ਅਨੂਪ ਮਹਾਸਿਨ ਸੁੰਦਰਿ ਸਾਂਵਲ ਗੋਰੀ॥

ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਗਾਇਨ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਫੱਗਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਖੇਲਤ ਧਮਾਰ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਖਿਆਲ 'ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ' ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤਕ ਛੰਦ:

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੂਝ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਸੰਗੀਤਕ ਛੰਦ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

1. ਸੰਗੀਤਕ ਛਪਯ
2. ਸੰਗੀਤ ਨਾਰਾਜ
3. ਸੰਗੀਤ ਪਧਿਸਟਕਾ
4. ਸੰਗੀਤ ਪਾਦੜੀ
5. ਸੰਗੀਤ ਬਹੁੜਾ
6. ਸੰਗੀਤ ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ
7. ਸੰਗੀਤ ਮਧੂਭਾਰ

ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ:

ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਰਹਾਉ, ਅੰਕ, ਘਰ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ, ਸੋਰਠਿ, ਕਲਿਆਣ, ਤਿਲੰਗ, ਕਾਫੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕੀਤਾ।

ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ:

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਉਣਾ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ

ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਲਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ:

ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਥੇ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੀਰ ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ:

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਵਾਨਗੀ, ਤਾਲ, ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਪਕੇਰੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਖਗ ਖੰਡ ਬਿਹੰਡੰ ਖਲਦਲ ਖੰਡੰ ਅਤਿ ਰਣ ਮੰਡੰ ਬਰਬੰਡੰ॥

ਸਵੈਯਾ - ਦੁਕਾਲੰ ਪ੍ਰਣਾਸੀ ਦਿਆਲੰ ਸਰੂਪੇ॥ ਸਦਾ ਅੰਗ ਸੰਗੇ ਅਭੰਗੰ ਬਿਭੂਤੇ॥

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ:

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਵੇਂ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ, ਨ੍ਰਿਤ, ਨਾਦ ਅਤੇ ਤਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪ੍ਰੱਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ:
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਨ ਉਥੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਵੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤਵੇਤਾ ਵੀ ਸਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਚਿਆਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 150 ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਮ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ:
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਢੋਲ, ਮਿਰਦੰਗ, ਨਗਾਰੇ, ਸੰਖ, ਧੁਨੀ, ਕੋਲਾਹਲ, ਰਾਗ, ਗੰਧਰਵ, ਤੰਤੀ, ਤਾਨ, ਤਰੰਗ, ਤਾਲ, ਗੀਤ ਆਦਿ ਗੂੜੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਝ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਫੱਗਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ 'ਖੇਲਤ ਧਮਾਰ' ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਧਮਾਰ' ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢਾਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਊਸ, ਤਾਨਪੁਰਾ, ਪਖਾਵਜ, ਤਬਲਾ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਰਬਾਬ ਵਰਗੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਲਈ

ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਖਮ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ, ਕਾਵਿ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਗੀਤ
ਬਾਬਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
ਫੋਨ: 9464265464

ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਹ ਵੀ!

ਭੁੱਲੇ-ਵਿਸਰੇ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸਿੰਧੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਕੀ ਕਰੇ?

ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ ਡਾ.

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਬਲਪੁਰ ਨੇੜੇ ਸ਼ਹਿਡੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇਕ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਨਾਬਾਲਗ ਬੱਚੀ ਵਲੋਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੋਸ਼ਲਮੀਡੀਆ ਤੇ ਵਾਇਰਲ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ? ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਿੰਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਹਰ ਮਸਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪਰਤ ਜਾਂ ਕੋਈ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਆਣੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ, ਅਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਘੋਖ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਵੀ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ; ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸੰਗਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਿੰਧੀ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਕਲੀਗਰ, ਵਣਜਾਰੇ, ਸਤਨਾਮੀਏ, ਲਾਮੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਰਹੇ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ

ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ-ਮਾਤਰ ਖਿੰਡੇ ਪੁੰਡੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤ, ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹਈਆ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਸੇਵਾਪੰਥੀ, ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ/ਟਕਸਾਲਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕ ਪੰਥਕ ਧਿਰਾਂ, ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਸਥਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੱਖਰ, ਭੱਖਰ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਠੱਟਾ, ਕਰਾਚੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸਿੰਧੀ ਨਾਨਕਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਖਸ਼ਬੂ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਥਾਹਰਿਆ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣਾ, ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੰਧੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਤੱਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ੧੯੪੭ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਉਜਾੜੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਸਿਰਜ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣੀ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਡੀਆਂ ਪੰਥਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੀ ਨਾਨਕਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਦਰਾੜਾਂ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਰਹੂਮ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਦਾਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਲਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਪੰਥਪ੍ਰਸਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਕੁ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਨਕਪੰਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚੇਤਨਾ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਕਲੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਡੋਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਿੱਖੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤਤਾ ਅਤੇ ਸਤਰਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿਸੇ ਜਾਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰਖਰੂ ਸਮਝ ਲੈਣ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਵਲੋਂ ਅਗਰ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਗਿਆਨਹੀਣਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਮਹਾਂ-ਅਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਜਣਾ-ਖਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿਠਣ ਅਤੇ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲਮੀਡੀਆ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੋਕਣ-ਟੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੁੰਡਾ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਸਹੀ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਲੱਭੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਕੌਮੀ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੋ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਰਸੋ! ਜਾਗੋ! ਜਾਗਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਵਰਤ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਨਾ ਪਈ ਤਾਂ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਅਜੋਕੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ

ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੁਰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾਅ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਮਾੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਇੰਦੌਰ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕੇ। ਪੜਤਾਲਾਂ ਲਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ-ਸੁਝਾਵਾਂ ਉਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਧਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਰੱਜ ਕੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸੁਹਿਰਦ ਧਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੇਰੀ ਆਤਮ-ਮੰਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਠੋਸ ਅਤੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕਰਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?

੧. ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਮੇਤ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਖਸ਼ਬੂ ਮਹਿਕਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵੱਡੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਉਪਰੰਤ ਗੰਭੀਰ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

੨. ਸੰਬੰਧਤ ਧਿਰਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਸੇਵਾਪੰਥੀਆਂ, ਸਿੰਧੀਆਂ, ਸਿਕਲੀਗਰਾਂ, ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਆਦਿ) ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਪੰਥਕ ਪੱਧਰੀ ਤਾਲਮੇਲ/ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਸਲੇ/ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰਾਏ ਦੇ ਕੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਮਲ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਰਖੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹੇ।

੩.ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਸੇਬਿਆਂ/ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਹਫਤਾਵਾਰੀ/ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਧਾਰਮਿਕ/ਸੰਗਤੀ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਹੋਵੇ; ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਟੇਜੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਰਗੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ।

੪.ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪਖੋਂ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ/ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੰਬਾ ਸਬਰ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ।

੫.ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖ-ਸਾਹਿਤ, (ਵਖ ਵਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ) ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ।

੬.ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਿਰ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇ ਬਲਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਥਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮਾਗਮ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

੭.ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਜਰਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਦਿਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ 'ਚੋਂ ਉਠੀ ਇਹ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਵੇਦਨਾ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਜੋਦੜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਇਸ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵੱਡੀ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ-ਯੱਗ ਵਿਚ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਹਿਸਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਬਖਸ਼ੇ!

ਡਾਇਰੈਕਟਰ,
ਪੰਥ ਰਤਨ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਅਡਵਾਂਸਡ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ,
ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ) [੧੪੭੦੨੧]

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਖੋਜੀ, ਅਧਿਆਪਕ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁਟੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਗੁਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਜਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਜਾਂ ਵਾਈਵੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤਿਆਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵੱਡੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਮਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ

ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਤਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ੨ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ੫੦ ਸਾਲਾ ਬਰਸੀ ਸਮਾਗਮ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਬਲਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ੫੦ ਸਾਲਾ ਬਰਸੀ ਮੌਕੇ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ

ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੋਵੇਂ ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਰੇਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ‘ਖੋਜ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਕੇਵਲ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।’ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਅਕਾਲ ਚਾਲਣੇ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ’ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਵੀਊ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮੈਗ਼ਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਾਪਾਂਗਾ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦਾ ਜਨਮ ੧੯ ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੨ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਕੈਂਬਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਸੰਤ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਤ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੀ.ਏ. ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯੋਗ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ 'ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੌਮੀ ਦਰਦ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਖੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੯੭੩ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਰਿਸਰਚ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਹੀ ਇਹ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਬ੍ਰਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨਾਂ ਵਿਚ

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਰਵਿਦਾਸ–ਬਾਣੀ : ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਬਾਣੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ, ਪਾਵਨ ਗਾਥਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ : ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਵਾਰ ਮਾਝ : ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ – ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੱਕ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ – ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੰਦਰਭ, ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਤ – ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਿਪੇਖ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਦੋ ਮਹਾਂਪੁਰਖ (ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਜੀ), ਲਣ ੋਡ ੳਹੳਰੳਜੳ੍ਰ ੳਨਜਟਿ ਸ਼ਨਿਗਹ – ੰੳਟ੍ਰਰਣ ੳਨਦ ੍ਰਣਲਣਵੳਨਚਣ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

੧੯੯੫ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਅੰਤਰ–ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਆਵਰਡ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ੨੦੦੩ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਖੇ ‘ਦੋ ਸਾਲਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਕੋਰਸ’ ਵਿਖੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ੨੦੦੭ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਏ ਇਸ ਕੋਰਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਣੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਕਾਦਿਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ

ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ, ਸਿੱਖ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਵਿਖੇ ਨਿਜੀ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਯਤਨ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਨਗਰਾਂ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਟਕਸਾਲਾਂ, ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗਲਤੀ ਹੈ। ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸੂਝਵਾਨ ਲੱਗਦੇ ਹੋ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ

ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਗਲਤੀ ਲੱਭੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ। ਸਮੁੱਚੀ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੜੇਗਾ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੜਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਾਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਟੀ.ਵੀ., ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ

ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਲ ਨਾਸ਼, ਕਰਮ ਨਾਸ਼, ਧਰਮ ਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਆਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਾਥੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਾਲੇ

*ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ

'ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ'

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੂਲਾ ਜੀ ਟਿਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਠੱਠਾ ਉਮੱਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ੧੯੧੯ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਭਰਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪੁਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜਗੀਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੧ ਸਾਲ ਦੀ

ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਨਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਥੇ ਆਪ ਲਗਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ।

੧੯੪੭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਹਾਰਨ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ । ਇਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬੀ.ਏ. ਸੰਗੀਤ ਡੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭ ਵਿਖੇ ਹੈੱਡ ਰਾਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਟੀਚਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ) ਡੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਤੋਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਸਹਿਤ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯਤਨ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਬਿੱਤ, ਸਵੈਯੇ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਆ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਭ ਆਪ ਦੇ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਪੰਡਤ ਨਿਸਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਮੁਨਾ ਨਗਰ (ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ) ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਜੀ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਲਾਨਾ ਜੋੜ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਬੁਲਵਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਸੀ। ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ੫੦-੬੦ ਅੰਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨਵਾਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰਨ ਸੀ। ਆਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਸਤਾਦ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਰੁੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਖੂਬੀ ਗਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਰਗ ਰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬਕਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ) ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ

ਰਾਗੀ ਵਜੋਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਥੀ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਉਹ ਸਭ ਹੁਣ ਮੁੱਖ ਰਾਗੀ ਵਜੋਂ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ, ਕਰਨਾਲ, ਅੰਬਾਲਾ ਆਦਿ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਰੋਜ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੱਖਰੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕੀ ਜਮੁਨਾ ਨਗਰ, ਮੁਜੱਫਰ ਨਗਰ, ਕਰਨਾਲ, ਅੰਬਾਲਾ, ਨਾਹਨ ਤੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਿਰਤਨੀ ਜਥਾ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਭੇਟਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ੧੦੦ ਰੁਪਏ ਮਾਹਵਾਰ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ੧੧੦੦ ਰੁਪਏ ਮਾਹਵਾਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਆਪ ਨੇ ਕਦੇ

ਸ਼ਬਦ ਭੇਟਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਇਆ ਅੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਪ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੀਰਤਨੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਔਕੜਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹਾਸਲ ਹੈ ਆਪ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਸੁਚੱਜਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ, ਸਾਦਾ ਲਿਬਾਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਦੇ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ (ਮਲੇਸ਼ੀਆ) ਤੇ ਬਰਮਿੰਘਮ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦਾ ਸਾਦਾ, ਮਧਰਾ, ਗਠੀਲਾ, ਤੇ ਰੋਅਬਦਾਰ ਭਖਦਾ ਲਾਲ ਚਿਹਰ ਸੀ। ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਰ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪੈਦਲ ਚੱਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਭਰਪੂਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ

ਕਰਕੇ ਆਪ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਰਨ ਪੁਰ ਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਘੱਰ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ੧੯੮੯ ਨੂੰ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੋ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੀ, ਨਿਤਨੇਮੀ ਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਆਪ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ।

੪, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕੀਟ,
ਗਰਾਂਟ ਰੋਡ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ

*ਇਹ ਲੇਖ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਿਤੰਬਰ ੧੯੯੪ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਪਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੀ ਰੂਹ
ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ "ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ"

- ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸੁਚਿੰਤਨ'

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਵਾਚਕ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ "ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ", ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਿਆ 'ਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਈ ਹੋਈ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੀ ਰੂਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਠੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਮਿਠਾਸ ਭਰੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ, ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਰਹੀਏ।

ਆਪ ਜੀ 84 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਵੀ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਥਿਆ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਪਾਠ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਸਮੂਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ, ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਗਮਾਂ 'ਚ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਮੜ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ, ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਹੋਰ ਜਗਿਆਸੂ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਸਕਣ। ਫਿਰ, ਮਨ 'ਚ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂ, ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਾਂ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋਵੇ।

ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੇ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਮਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਮੈਂ ਮਿਤੀ 7 ਸਤੰਬਰ 2023 ਨੂੰ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਗਰ 'ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ' ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਬਾਰੇ ਲੰਬੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਸ਼, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਬਚਪਨ:
ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ, ਮਾਤਾ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ, ਪਿਤਾ ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ, ਮਿਤੀ 5 ਮਈ ਸੰਨ 1941 ਈ. ਨੂੰ, ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂਵਾਲੀ ਕੜਿਆਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂਵਾਲੀ ਕੜਿਆਲ ਵਿਖੇ ਨਹਿਰੀ ਮਹਿਕਮੇ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-

ਨਾਲ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂਵਾਲੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਲਾਸ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ 'ਚ ਸੰਨ 1947 ਈ. 'ਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਈ. 'ਚ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੋਈ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂਵਾਲੀ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਇੱਥੇ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਫ਼ੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਵੈਦ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੱਕ ਦੀਆਂ ਨਿਮੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਆਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਅੱਕ ਦੀਆਂ ਨਿਮੋਲੀਆਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨਿਮੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਆਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲਗਭਗ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਇਥੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਇੱਥੇ ਰੁਕੇ।

ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ:

ਅਖ਼ੀਰ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿਖੇ ਸਤਵੀਂ ਕਲਾਸ ਤੱਕ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਘਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤੇ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਜੀ 'ਤੇ ਵੀ ਆਣ ਪਈ। ਆਪ ਜੀ ਚੌਥੀ ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਸਤਵੀਂ ਕਲਾਸ ਤੱਕ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਗਲੀ-ਗਲੀ ਜਾ ਕੇ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ:

ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡਬਲ ਐਮ. ਏ., ਮਸਤੂਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ, ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਅੰਬਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਡੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਈ, ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਹੀ 100 ਕੁ ਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ) ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਖੜੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸੰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ? ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਰਸਤੇ 'ਚ ਗੱਡੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ ਹਨ, ਬਾਹਰ ਠੰਡ ਬਹੁਤ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ 'ਚ ਮਕੈਨਿਕ ਗੱਡੀ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਤਨੀ ਦੇਰ 'ਚ ਘਰ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛੱਕ ਲਓ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕਰ ਲਓ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਐਸੀ ਖੇਡ ਵਰਤੀ, ਮਕੈਨਿਕ ਉਸ ਦਿਨ ਗੱਡੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਤ ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਹੀ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰੋ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠੇ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ, ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ) ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੱਡੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਕੈਨਿਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਗੱਡੀ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ (ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਕਾਕਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਚੀਮਾ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਕਲਗੀਧਰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਸ਼ੋਪੰਜ 'ਚ ਪੈ ਗਏ, ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 11-12 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਫੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਘਾਟਾ ਪਵੇਗਾ। ਫਿਰ, ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ। ਅਖ਼ੀਰ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ, ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਬੱਸ, ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ:

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨਾਮ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਨਾਮ ਤੋਂ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਪਿੰਡ ਚੀਮਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਹਾਲੇ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ 'ਚ 2-3 ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਊਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਦੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ-ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਨਿੱਤਨੇਮ ਕਰਦੇ, ਫਿਰ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਗਊਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇੰਞ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, 15 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਲਗੀਧਰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਘਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ! ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ, ਲੰਗਰ ਦੀ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਸਤਰਾਂ (ਕੱਪੜਿਆਂ) ਆਦਿ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਲਈ ਹੈ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ "ਨਾ" ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਫਿਰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਅੱਗੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਲਾਹਵਾਂਗਾ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਸਕੁਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ! ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਹੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦੇਈਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਪਸ ਅੰਬਾਲੇ ਆ ਗਏ।

ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ:

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਨ 1956 ਈ. 'ਚ, 15 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ 'ਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ 'ਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਚਲ ਰਹੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮਸਤਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ, 50 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ 'ਤੇ, ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ "ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡੇ ਵਾਲੇ" ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ:

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ, ਬੀਬੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ, ਪੂਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ, ਦੋ ਸਪੁੱਤਰਾਂ (ਸ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਪੁੱਤਰੀਆਂ (ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ ਜੀ) ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਪੁੱਤਰੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੁਰੁਸ਼ੇਤਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਮੋਹਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ:

ਸੰਨ 1965 ਈ. 'ਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 1200 ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਹਤਕ ਜ਼ੇਲ 'ਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਰੋਹਤਕ ਜ਼ੇਲ 'ਚ, ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਨ ਸਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ 'ਚ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ 'ਚ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰ ਕੇ ਲਾਹੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਧਰ ਸੰਨ 1965 ਈ. ਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਿਤਾ ਜੀ (ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ:

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰੋਹਤਕ ਜੇਲ੍ਹ ਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਮੁੜ ਤੋਂ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮਸਤਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੀਤਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਿਆ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਛੱਡ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਛੱਡ ਦੇ। ਪਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਣਕਾਰ ਆਰਮੀ 'ਚ ਮੇਜਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੱਸ ਪਾਈ ਕਿ ਆਰਮੀ ਦੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਅਪਲਾਈ ਕਰ ਦਿਓ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਸਿਕ ਵਿਖੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਣ ਲਈ ਗਏ, ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਤਜ਼ਰਬਾ ਵੀ ਸੀ, ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਆਰਮੀ 'ਚ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਹੋ ਗਈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮਸਤਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ 9 ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ:

ਜਦੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਤੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ, ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮਸਤਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਕਿ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ 'ਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ, ਅਸੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ। ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ "ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਬਾਰ" ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਸੀ, ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ ਗਈ। ਅੱਜ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ, ਲੰਗਰ ਅਸਥਾਨ, ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ, ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਸਟੂਡੀਓ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵੀ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਾਠ ਬੋਧ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ:

ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਪਾਠ-ਬੋਧ ਸਮਾਗਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਠ-ਬੋਧ ਸਮਾਗਮ 'ਚ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਬੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬੱਸ, ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਪਾਠ-ਬੋਧ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਣ ਤਕ, ਕੁੱਲ 45 ਪਾਠ-ਬੋਧ ਸਮਾਗਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਵਿਖੇ, ਲਗਭਗ 40 ਸਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ 'ਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਹੁਣ ਤੱਕ 9 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ, ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ, ਓਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੱਜਣ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੇਟਾ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵਪਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਭਿਖਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਤਿਆਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਕਿ ਮੈਂ ਕਥਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਮੈਂ ਭੇਟਾ ਦਾ ਲਾਲਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ, ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵੀਡਿਓ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ:

ਸੰਨ 2014 ਈ. 'ਚ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬਾਈ-ਪਾਸ ਸਰਜਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ "ਦਰਦੀ" "ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ" ਵਾਲੇ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਆਏ। ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੈਨਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰੋਗੇ? ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ, ਦਰਦੀ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਚੈਨਲ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰੀਏ, ਪਰ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਿਵੇਂ ਕਰੋਗੇ? ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਸਟੂਡੀਓ 'ਚ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਤੀ 7 ਸਤੰਬਰ 2023 ਨੂੰ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 986 ਅੰਗ 'ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਦੱਸੋ, ਜਿਹੜਾ ਤੁਸੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ, ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਜਾਂ ਅੱਗੋਂ ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੱਸ, ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 'ਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਾਂ।

ਮਾਣ - ਸਨਮਾਨ:

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸੂਚੀ ਇੰਨੀ ਲੰਬੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਲਿਖਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਪੰਥਕ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਕਮੇਟੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਆਦਿ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ 'ਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਚਰਣ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਕਿਰਦਾਰ:

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਨੂੰਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕਰਵਾਈ। ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਛੋਟੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਧੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਚ, ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਧੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਦੇਈਏ ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਸੱਚਮੁੱਚ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇੱਕ ਐਸੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਰੂਹ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਣਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਚਰਣ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ੮੪ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਅੰਦਰਲਾ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ 'ਚ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਜਿਹੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਸਦਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲ੍ਹਾ 'ਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਖੋਜ ਕਰਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤੁਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੁਸਕੁਰਾ ਪਏ।

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ:

ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਆਏ ਤਾਂ ਰਾਹ 'ਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵੀਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹੋ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ

ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਡੈਡੀ ਜੀ (ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ।

ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਡੈਡੀ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇੰਨਾਂ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕਲੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਇਸਾਈ ਭਾਵ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਡੈਡੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ 'ਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੱਜਣ ਡੈਡੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ, ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡੈਡੀ ਜੀ ਵੀ (ਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ 'ਚ ਹੋਣ ਤਾਂ) ਉਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ-ਕੌਮ ਦੀ ਅਮਾਨਤ:

ਵੀਰ ਸ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੱਜਣ ਘਰ ਆਏ ਅਤੇ ਡੈਡੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ 'ਚ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਡੈਡੀ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਡੈਡੀ ਜੀ ਸਮਾਗਮ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਣਗੇ। ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਵੀਰ ਜੀ ! ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇੱਕਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਡੈਡੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪਿਆਰਦੇ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪਿਆਰਦੇ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹੋ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਜਿੰਨੀਂ ਚਿੰਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀਰ ਸ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੈਡੀ ਜੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ, ਅਸਲ 'ਚ ਉਹ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ 'ਤੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨੇ ਡੈਡੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਸਾਡੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ, ਵੀਰ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਡੈਡੀ ਜੀ ਨੂੰ "ਕੌਮ ਦੀ ਅਮਾਨਤ" ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਨੀਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ।

ਵੀਰ ਜੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ, ਵੀਰ ਜੀ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਾ ਕਰਕੇ, ਚਾਈਂ-ਚਾਈਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਅਰੋਗਤਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਡਮੁੱਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣ।

*****

- ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸੁਚਿੰਤਨ'

#੭੬, ਫੇਜ਼ ੩, ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ, ਦੁੱਗਰੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ

'ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ' ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ'

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਪੁਤਰੀ ਬੀਬੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਛਪਵਾਈ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੈਂ 1967,68 ਅਤੇ 69 ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦੂਖਨਿਵਾਰਨ

ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 'ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ 'ਪਤੰਗ' ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦੀ ਬਦਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ

ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਦਲੀਆਂ ਆਮ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ।ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖੱਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਝਟ ਮੰਨ ਗਏ।ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੁਹਾਡਾ ਜਥਾ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਿਆਣੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ।ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖੇਗਾ ਹੀ।

ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਚੰਗਾ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਬਣਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ 'ਗਿਆਨੀ' ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।ਅਤੇ ਹੁਣ 'ਵਾਇਆ ਬਠਿੰਡਾ' ਐਫ ਏ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਠਹਿਰਾਉ ਵਾਲਾ ਸੀ।ਪਰ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਬੁਲੰਦ ਸੀ।ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਕਾਂ ਬੋਲਣੀਆਂ ਹਨ।ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ।ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਜਾਣਾ।ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਸਲੋਕ ਵੱਖਰਾ ਗਾਉਂਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਜ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।ਪਰ ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੇਰੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ।ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ,ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ,ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲ ਦੀਆਂ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਝੋਲਾਂ ਆਦਿ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਬੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਫਿਰ ਕਦੀ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਪੁਤਰੀਆਂ, ਪੋਤਰੇ, ਪੋਤਰੀਆਂ, ਦੋਹਤੇ, ਦੋਹਤੀਆਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲ ਤੋਂ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਿਕਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਸਪੁੱਤਰੀ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਫੋਨ: 98884 11766

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਰਿਗੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 777, ਸਟ੍ਰੀਟ ਨੰ 9, ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ, ਖੰਨਾ

Bhai Gyan Singh Jogi

Dr. Amardev Singh

Bhai Gyan Singh Jogi was born in 1904 in the city of Sialkot, which is now in Pakistan. His father was a buffalo trader but his older brother was serving as a Granthi in the Gurdwara. This interaction developed his interest in Kirtan. At that time, he could do simple Kirtan, but then

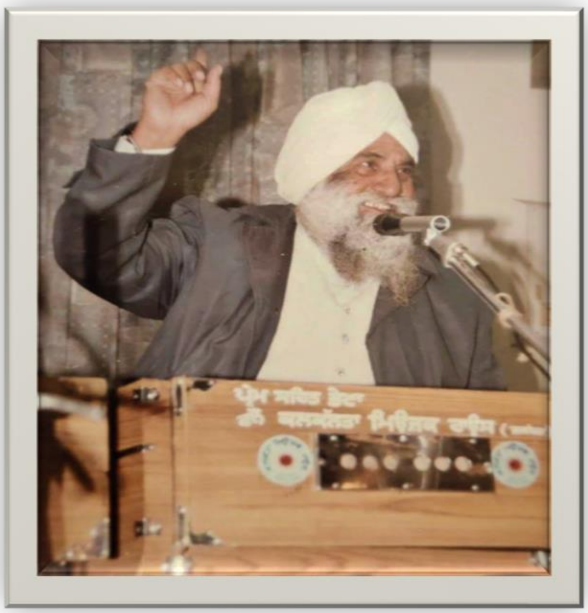

he met Sant Prem Singh Ji from Marala, who had a fine taste in music and was very knowledgeable himself. He went to Sant Prem Singh Ji's 'dera' in 1921 and began to learn Kirtan. Many renowned Raagis and Ustads used to visit the 'dera' to teach music to the children

living there, and among them was Ustad Barkat Ali Khan. Bhai Gyan Singh Jogi received most of his ‘taleem’ in classical music from Ustad Barkat Ali Khan. One day, as Sant Prem Singh Ji walked into his ‘dera’ after returning from a trip, he heard Bhai Gyan Singh Jogi doing Kirtan. Jogi Ji had performed a beautiful ‘Alaap’ at a high pitch and this touched Sant Prem Singh Ji in his heart. He instantly said ‘Wah! Gyan Singh Wah! Your voice will always remain like this”. True to Sant Prem Singh Ji’s words, Bhai Gyan Singh Ji’s voice never changed until the end.

Before the partition in 1947, there were many music festivals and shows being held in Marala. In 1941, a young Salamat Ali Khan attended one of these festivals with his elder brother, Nazakat Ali Khan. This was before they became famous and they came in tattered clothes requesting to perform on stage. Someone told them to approach the ‘Sardar’ who was wearing a white turban with sun-glasses. This was non other than Bhai Gyan Singh Jogi who was in charge of the festival. He gave them 10 minutes of stage time, during which they mesmerized the

audience and following this performance, they gained popularity rapidly.

Following the division of Punjab, Bhai Gyan Singh Jogi got separated from his family and came to Dera Baba Nanak in Gurdaspur. He had to leave all his belongings behind in Pakistan as well. After spending a short time in Dera Baba Nanak, he went to Qadian, the birthplace of Mirza Ghulam Ahmad. At the same time, Sant Prem Singh Ji had sent people to look for him and they found him in 1948. He was brought to Sant Prem Singh Ji's new 'dera' in Wadi Miani, Kapurthala and spent many years here.

In 1948, he formed a 'dhadhi jatha' with Bhai Sohan Singh Rasia, Ustad Sundar Singh on 'sarangi' and Sardar Singh on banjo and 'dhad'. This newly formed jatha went on tour all around India for many years. It was only in 1968 that Bhai Gyan Singh Jogi formed a Kirtani jatha, but even then, their style was that of a 'dhadhi jatha' with the harmoniums placed on a table. This jatha consisted of Bhai Sohan Singh Rasia on mandolin and Bhai Sant Singh on tabla.

In 1969, during the 500-year birthday celebration of Guru Nanak Dev Ji, they were booked at Naka Hindola Gurdwara in Lucknow. They performed the same ‘dhadhi’ style of Kirtan and after the program, the Gurdwara committee members commended their Kirtan but also very nicely suggested that they would fare better by forming a proper Kirtani jatha. Following this incident, they decided to change their method and began to perform in the regular way, with their instruments placed on the floor.

In 1969, they began learning from renowned vocalist, Karam Singh Chakravorty in Nakodar. Bhai Gyan Singh Jogi’s son, Rajbinder Singh, was sent to learn tabla from Prof. Pritam Singh Zakhmi at Gurmat Sangeet Vidhyala Singha Wala. He spent 4 years learning from Zakhmi Ji and then joined the jatha in 1974, who were in service of Model Town Gurdwara, Jalandhar at that time. While in Jalandhar, they also performed at Jalandhar radio station regularly. Jogi Ji became very close to renowned vocalist, Balbir Seth, who performed Khyal regularly on Akashvani. They used to have discussions on music and would learn from each other as well.

After leaving Model Town Gurdwara in 1979, Bhai Gyan Singh Jogi served at Gurdwara Guru Nanak Mission for 5 years. In March of 1984, he went to England and stayed there for 1 year. Bhai Sahib's son, Bhai Rajbinder Singh narrated an interesting story that occurred during Jogi Ji's trip to England. They were sitting by the side of the road contemplating about going back to India because they were not booked for any programs and felt disheartened. Coincidentally, a fellow 'Gursikh' spotted the jatha and invited them to an AKJ Kirtan Diwan that he was attending, and told them that he would try to request the management to allow them 10 minutes of stage time. When Bhai Gyan Singh Jogi went onto the stage and started singing, everyone was mesmerized and he was told to continue singing to the end of the program. Following this performance, their jatha was booked for programs throughout the United Kingdom for 1 year.

While in the UK, Bhai Gyan Singh Jogi met renowned Qawali singer, Ustad Nusrat Fateh Ali Khan at the home of Kulwant Singh Gujral. When Nusrat Saab heard that Jogi Ji was a

student of Ustad Barkat Ali Khan, he was very happy and requested Jogi Ji to perform the ‘Sapat Taan’ to which Jogi Ji obliged. After hearing the ‘Sapat Taan’, Nusrat Saab stood up and hugged Bhai Gyan Singh Jogi and said “The students of our elders are like our teachers”. After their trip to England, they travelled to Canada in 1985.

Upon returning to India, Bhai Gyan Singh Jogi did Kirtan in Niki Miani and the surrounding areas. In 1994, he returned to Jalandhar and served in Model House Gurdwara for 2 years. He made another trip to Canada in 1996 and also went to the United States (US) during this tour. He was accompanied by his sons, Joginder Singh on the side harmonium and Rajbinder Singh on tabla. After this tour, they made another trip to Canada and the US between 1997 to 1998. Jogi Ji’s last trip abroad was to Germany in 2001. From 2002 onward, he was based in Jalandhar and only did freelance Kirtan in nearby locations.

Bhai Gyan Singh Jogi passed away on 7th November 2007 at the ripe age of 103. It is interesting to note that most of his recordings

that exist are from when he was in his 80s and 90s. The quality of his voice had not changed and it was as powerful and melodious as ever. He was also well respected by many renowned Raagis such as Bhai Bakshish Singh, Bhai Prithipal and Mohanpal Singh, Bhai Santa Singh Chamak, Bhai Balbir Singh and many others. Some of Bhai Gyan Singh Jogi's notable students include Bhai Sohan Singh Rasia, Bhai Gurdeep Singh Shaan, Giani Jaswant Singh Parwana, and Hariqbal Singh from Germany among others.

Bhai Gyan Singh Jogi's older two sons, Mohan Singh Ji and Sampuran Singh Ji both served in the Indian army and are now retired. Mohan Singh Ji currently lives in Delhi while Sampuran Singh Ji is based in Jalandhar. Rajbinder Singh Ji is currently running the Guru Ramdas Gurmat Sangeet Academy in Jalandhar and Joginder Singh Ji lives in Niki Miani. The information above was obtained from Bhai Rajbinder Singh and his son, Harjot Singh.

e-mail: kirtansewamalysia@gmail.com

आदि ग्रंथ श्री गुरु ग्रंथ साहिब में वर्णित 'रस-प्रबंध'

डा. मलकीत सिंह (जंडिआला)

प्रत्येक धर्म में 'रस' के प्रतिपादन को अत्याधिक महत्व दिया गया है। धर्म, कर्म, पूजा-अर्चना, निष्ठा, अनुष्ठान, प्रेम-स्नेह, भक्ति, भावना, काव्य, कला, संगीत 'रस' के प्रतिपादन के बिना निरस ही हैं। 'रस' की प्रतिपादन प्रक्रिया का अनुभव का धर्म एवं धर्मग्रन्थ ही एक मात्र साधन है। सृष्टि में विद्यमान असंख्यों ही 'रस' में से परम-रस, आत्मिक-रस, ज्ञान-रस, आध्यात्मिक-रस, ब्रह्म-रस का चयन धर्म ग्रन्थों द्वारा ही संभव है। आदि ग्रन्थ में वर्णित रागों में 'रस' की स्थिति जानने से पहले 'रस' की उत्पत्ति का स्रोत, प्रचलन, महत्व इत्यादि का अध्ययन भी अवश्यक हो जाता है।

भारतीय प्राचीन संगीतिक इतिहास में 'रस' का मूल महत्व एवं उसकी परिभाषा उपनिषद ग्रन्थ में वर्णन की गई है जो कि वेद का ही शीर्षभाग माना जाता है। अतः 'रस' का मूल महत्व वेद में ही हैं।[1]

भरत के नाट्यशास्त्र में 'रस' के महत्व को दर्शाते हुये रस को ''दृष्टान्त'' संज्ञा द्वारा अभिव्यक्त किया गया है। एवं पुनः वर्णन किया है कि व्यजंन, औषधि, द्रव्य इनके संयोगवश जिस प्रकार रस की निष्पत्ति होती है। उसी प्रकार नाट्य में विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी के संयोग द्वारा रस की निष्पत्ति होती है।

उपनिषद में रस के महत्व एवं उसका वर्णन किया है कि रस की प्राप्ति ही 'आंनद' है व रस आनन्दात्मिक हैं। यही कारण हैं कि उपनिषद ने 'आनन्द' की उपमा 'आकाश' द्वारा की है। भाव इस जगत् में कोई भी प्राणी कैसे रह सकता था, कैसे प्राण का संचारण भी हो सकता था यदि यह आकाश आनन्दात्मक न होता।

उपनिषद् में रस एवं आंनद की व्याख्या करते हुए वर्णन किया है कि आंनद रस हैं, रस को प्राप्त कर मानव अंनदित होता है। रस की आनन्दात्मकता से तात्पर्य है कि रस में कोई भी अन्य तत्व सम्मिलित नही होता एवं इसका प्रकाशमय होना स्वभाव सिद्ध है। अत: प्रकाश व आनंद का तादात्मय सम्बन्ध है।[2]

नाटय् शास्त्र में रस और भाव का अर्थ वृक्ष का रूपक द्वारा वर्णन किया है। जैसे बीज से वृक्ष होता है और वृक्ष द्वारा पुष्प एवं फल होते है। वैसे ही 'रस' मूल है और अन्य भाव उन्हीं रसों में व्यवस्थित है।[3]

रामायण काव्य ग्रन्थ में 'रस' का महत्व वर्णन करते हुये व्यक्त किया है कि रामायण का आधार काव्य, छन्द व पद इत्यादि ही है। एवं 'रस ध्वनि' काव्य की आत्मा के रूप में रसध्वनि को ही प्रतिष्ठित करती है। इसी काव्य ग्रन्थ में करूण रस का प्रथम काव्य इस महाकाव्य की उत्पत्ति का प्रेरणास्रोत क्रोञ्चवध से सम्बधित एक करूण रस से परिपूर्ण घटना की अनुभूति करवाता है। जिसमें कवि का शोकाकुल हृदय से उत्पन्न 'बाणी' को शोक युक्त श्लोकरूप में परिणति कहा गया है।[4] यह परिणति शोकाक्रान्त हृदय से उत्पन्न होने के कारण स्वंय ही करूणामयी थी। यह भी मानना है कि इस प्रबन्ध का प्रधान रस करूणा ही हैं। व काव्य में केवल एक ही रस की प्रधानता होती है एवं अन्य रस उस के अंग रहते है। संगीतिक दृष्टि से समीक्षा की जाये तो वह प्रधान रस 'स्थायी' होता है व अन्य रस उसके 'संचारी' ठीक उसी तरह जिस प्रकार रसाभिव्यक्ति में एक भाव स्थायी होता है एवं अन्य संचारी।

इस काव्य ग्रन्थ में प्रेम भाव के कारणवश इसमें श्रृगांर रस का भी विशेष स्थान है। इसके अतिरिक्त उत्साह नामक स्थायी भाव के परिपाकरूप वीर रस के चार भेदों का उदाहरण दिया है जैसे कि दयावीर रस, रोद्र रस, विभित्स रस, इत्यादि

प्राचीन भारतीय काव्यों की रचनाओं में काव्यों में दो अथवा अधिक अवरोधी व विरोधी रसों का पारस्परिक एवं सापेक्ष मिश्रण पाया जाता है। उनका उल्लेख तीन प्रकार से

किया गया हैं। जैसे कि भाव संकट रस-इस स्थिति में एक रस प्रदान होता है एवं दूसरा काव्य उसका पोषक अंग 2. सन्देह संकट रस-जब एक रस की स्थिति का निश्चय करने में साधक प्रमाण एवं बाधक प्रमाण के उपस्थित न होने के कारण अनिशचित स्थिति उत्पन्न होती है 3. एकव्यजकानु प्रवेश संकट-जब एक पद अथवा एक आधार में अनेक रसों का संयोजन प्रतीत होता है। उपरोक्त 'रस' संज्ञा के विस्तृत विवरण से यह स्पष्ट होता है कि रस की अनुभूति नाद, स्वर, काव्य, छन्द, पद, चित्रण, मन्त्र में ही निहित है एवं उन्हें प्रतिपादन करने से आंनद की प्राप्ति को ही मुख्य 'रस' माना हैं। भरत मुनि का कथन है नाना प्रकार के भावों से स्थायी भाव के परिपुष्ट होने पर 'रस' तत्व उत्पन्न होता है।[5]

संगीतिक विद्वानों ने रागों में सम्मिलित मुख्य नवम् रसो का वर्णन किया है। इन सभी रसो का भारतीय संगीत में इनके व्यवहारिक व क्रियात्मिक प्रयोग का विस्तृत उल्लेख मिलता है।

भारतीय संगीतिक दृष्टि में 'रस' का भिन्न-भिन्न ग्रन्थों में भिन्न-भिन्न रस-दृष्टियों द्वारा विवरण मिलता है। इन सभी ग्रन्थों में रस के स्थान एवं महत्व को वर्णन करते हुए नाट्यशास्त्र में आठ रस-दृष्टियां, संगीतरत्नाकर में आठ, समरोगण सूत्रधार-सोल्लह।

भारतीय संगीत में रागों की गायन शैली पूर्व इन सभी रसों का व्यावहारिक व क्रियात्मिक प्रयोग नाट्य, चित्रकला, शिल्पकला, मन्त्र उच्चारण, काव्य इत्यादि में होता रहा है।[6] भारतीय संगीत में मुख्य नौ रसों का विवरण मिलता है जैसे-श्रृंगार, हास्य, भयानक, वीभत्स, अद्भुत, शान्त, करुण, रौद्र, वीर इत्यादि।

गुरमति संगीत गायन शैली द्वारा सावन के मास में उपरोक्त बाणी का राग-मलार में गायन किया जाता है। गुरु साहिबान द्वारा रचित सावन मास आधारित बाणी व इसे मलार राग में गायन द्वारा भक्ति रस के साथ-साथ श्रृंगार रस का अंनद प्रदान करता है। राग मारू में रचित बाणी का गायन मानव की अंत्यष्टि समय किया जाता है एवं राग मारू आधारित गुरबाणी के गायन में 'भक्ति रस' के साथ-साथ 'शान्त' व 'करूणा' रस की भी अनुभूति होती है।

आदि ग्रन्थ में राग-'श्री' में श्री गुरु अमरदास जी ने श्लोक उच्चारण किया है :-

''रागा विचि स्रीरागु है जे सचि

धरे पिआरू।। सदा हरि सचु

मनि वसै निहचल मति अपारू।।[7]

गुरु साहिबान ने 'श्री' राग की परिभाषा का वर्णन इस प्रकार किया है कि 'श्री' राग में बाणी के गायन द्वारा 'भक्ति रस' के साथ-साथ 'गम्भीर' व 'शांत' रस की अनुभूति होती है। श्री राग में रचित बाणी द्वारा गुरु साहिबान ने प्रभुभक्ति का एक सरल माध्यम कीर्तन द्वारा एवं प्रभु प्रेम प्राप्ति के विभिन्न साधनों का विस्तृत वर्णन किया है अतः 'श्री' राग की प्रकृति व चलन एवं उसी राग के अन्तर्गत बाणी के गायन व श्रवण द्वारा 'भक्ति विभौर' रस की भी प्राप्ति होती है।

आदि ग्रन्थ में राग 'गाऊड़ी' के नवम् अलग-अलग गऊडी के मिश्रित रागों के प्रकारों का वर्णन है। गुरु अमरदास जी ने राग गऊड़ी को 'रागनी' का स्वरूप भी प्रदान किया है एवं गाउड़ी की उपमा करते हुए इस राग को सुलखणी कहा है गुरु साहिवान ने श्लोक में वर्णन किया हैं कि प्रभु की प्राप्ति का साधन, हृदय में प्रभु की मूर्त द्वारा शृंगार करना एवं राग गऊड़ी द्वारा ही हृदय का शृंगार संभव है।

''गउड़ी रागि सुलखणी जे खसमै चिति करेह''

भाणै चलै सतिगुरू कै ऐसा सीगारू करेइ।''[8]

अतः आदिग्रन्थ में वर्णित राग गाऊडी आधारित गुरबाणी गायन में 'भक्ति रस' व 'शृंगार रस' की भी प्राप्ति होती है।

आदि ग्रन्थ में वर्णित राग गुजरी के अन्तर्गत श्री गुरु नानक देव जी, गुरु अंगद देव जी ; गुरु अमदास जी, गुरु अर्जुन देव जी एवं अन्य भक्तो की बाणी संकलित है। गुरमति संगीत में राग गुजरी की प्रकृति एवं स्वर चलन के आधारित बाणी का गायन 'करूणा रस' की अनुभूति करवाता है।

आदि ग्रन्थ के अन्तर्गत रचित बाणी में राग बिलावल की गुरु साहिवान ने इस प्रकार उपमा की है'' बिलाबल तब ही कीजिए जब मुलि हौवै नामु।। राग नाद सबदि सोहणे जा लागै सहजि धिआनु ।।

राग बिलावल का गायन गुरमति संगीत शैली में प्रातः काल किया जाता हैं। जिसे सुबह का कल्याण भी कहा जाता है बिलावल राग में सभी स्वर शुद्ध प्रकृति के है एवं इस

राग की प्रकृति व चलन 'शांत' प्रकृति का वातावरण उत्पन्न करता है। बिलाबल राग के गायन द्वारा 'शांत रस' के साथ-साथ 'गंभीर भक्ति रस' की अनुभूति भी होती हैं।

श्री गुरु नानक देव जी राग बसंत में गुरबाणी के महत्व को इस प्रकार वर्णन करते हैं ''पहलि बसंतै आगमनि तिस का करहु बीचारू'' नानक सो सालहीऐ जि सभसै दे आधारू।।

राग बसंत का बसंत ऋृत में राग बसंत निधारित गुरबाणी के गायन द्वारा सृष्टि में 'प्रकृति अंनद' के साथ-साथ 'अद्‌भुत भक्ति रस' की भी निष्पति होती है।

आदि ग्रन्थ में वर्णित रागों में गुरु साहिवान ने मुख्यत: 'भक्ति' एवं 'आध्यात्मिक रस' को ही प्रथमिक्ता प्रदान की है। जैसे कि गुरमति संगीत का संवैधानिक नियम यही है कि गुरबाणी गायन में गुरबाणी का भाव सहित गायन प्रमुख एवं राग केवल गायन का आधार मात्रा ही रहता है। इसलिए कि हृदय गुरबाणी के आन्तरिव भावों से वांछित न हो सके।

गुरुकाल से कीर्तन की मर्यादा का यही महत्व रहा है कि गुरबाणी द्वारा राग आधारित गायन का सुनिश्चित ढंग ही वातावरण में प्रत्येक रस की अनुभूति प्रकट करने में सर्मथा रखता है। गुरकीर्तन रागों द्वारा आधारित आलौकिक गायन ही आध्यात्मिक रस की अनुभूति का एक मात्र साधन है। जिसके गायन द्वारा गुरबाणी में निहित अन्तिरिव भाव 'आनंद रस' की निष्पत्ति प्राप्त होती है।

आदि ग्रन्थ में बाणी एवं रस का पारस्परिक सुमेल

आदि ग्रन्थ में संकलित रागों में रागों के स्वर, रागों के चलन, रागों के प्रकार, रागों के गायन समय, रागों की जातियें इत्यादि में रागों की प्रकृति के अनुसार 'रस' की निष्पत्ति तो होती है लेकिन यही 'रस' हृदय में आलौकिक एवं सर्वश्रेष्ठ परम आध्यात्मिक आनंद की अनुभूति प्रदान करता है जब ''धुर की बाणी'', ''इलाही बाणी'' का गायन इन्हीं रागों के अन्तर्गत किया जाता है। आदि ग्रन्थ में वर्णित बाणी आधारित रागों में असंख्यों ही 'रसों' की निष्पत्ति होती है।

गुरु ग्रन्थ विश्वकोश-'खट-रस' भाव खट-रस छ: प्रकार के होते हैं। जिहवा द्वारा ग्रहण शक्ति के आधार पर प्राचीन विद्वानों ने सभी पदार्थ के रसों को छ: खण्ड़ों में

विभाजित किया है, जैसे कि मिष्ठान, नमकीन, खट्टा, चटपटा, कड़वा एवं कषाय (कसैला)।[9] जैसे कि श्री गुरु अमरदास जी का फुरमान है:

बहु रस सालगे सवारदी खट रस मीठे पाइ।।
तिउ बाणी भगत सलाहदे हरि नामै चितु लाइ।।[10]

अर्थात्-जब पतिव्रता स्त्री अपने पति प्रेम व स्नेह द्वारा, अपना हृदय में उसी ही के दर्शन करती है, उसकी सेवा करती है, खट्टे-मीठे रस द्वारा स्वादिष्ट व्यंजन बनाती है इसी प्रकार प्रभु भक्त अपने प्रभु के सिमरन द्वारा हृदय में एकाग्रता द्वारा परमात्मा के ही गुण-गान करते रहते हैं यही गुणगान-सिमरन उनके लिए खट-रस है, प्रत्येक रस की प्राप्ति है।

संस्कृति भाषा में 'रस' के अर्थ-जल, कोई बहने वाला पदार्थ, पारा, सुहागा, इत्यादि। आदि ग्रन्थ में 'रस' का शाब्दिक वर्णन तीन प्रकार से किया गया है-रस, रसि, रसु!

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब कोश में रस का अर्थ है-पुकारना, चखना, प्यार करना इत्यादि।[11]

भाई कान्ह सिंह नाभा 'रस' के शाब्दिक अर्थ एवं गुरबाणी में इसके महत्व का इस प्रकार वर्णन करते हैं:-

रस-शब्द करना, स्वाद लेना, प्रीति करना, रसना द्वारा ग्रहण करना, वीर्य, प्रेम-प्यार, पारा, ज़ल, देखना इत्यादि काव्य द्वारा हृदय में उत्पन्न होने वाले भाव, काव्य गायन, काव्य सुनना, नाट्य इत्यादि।[12]

भारतीय संगीतिक धारणा अन्तर्गत नवम् रसो का वर्णन मिलता है। भाई कान्ह सिंह नाभा जी ने इन्हीं नवम् रसों का वर्णन बाणी के उदाहरण द्वारा इस प्रकार किया है।

(1) श्रृंगार-रस- काजल हारु तमोल रसु
बिनु पसे हभि रस छारू।।[13]

(2) हास्य-रस- मोर मोर करि अधिक लाडु धरि
पेखत ही जमराउ हसै।।१।।[14]

उपरोक्त पंक्ति में कबीर जी 'हास्य रस' का वर्णन इस प्रकार करते है कि जब माँ! ममता व स्नेह में भिन्न-भिन्न आकार द्वारा अपने चेहरे में भाव लाती हे, मेरा पुत्र, मेरा पुत्र,

मेरा-लाल, मेरा सोहणा द्वारा सम्बोधित करती है तब यमराज भी उसकी भावात्मक क्रीड़ा देख हँसने लगता है।

(3) करूण-रस- जिन सिरि सोहनि पटीआ मांगी पाइ संधूरू।।
से सिर काती मुनी अन्हि गल विचि आवै धूड़ि।।[15]

श्री गुरु नानक देव जी का संदेश है कि हे परमात्मा! जब भी मुसीबत की घड़ी आती है जीव आपको ही प्रार्थना करता है, अरदास करता है तू सब कुछ आप ही करता है जिसका कोई भेद नहीं है और इस विपता को भी आप ही देख रहा है। प्रार्थना, अरदास का आधार सदैव करूण-भाव ही रहता है।

(4) रोद्र-रस- जा तुधु भावै तेग वगावहि
सिर मुंडी कटि जावहि।।
जा तुधु भावे जाहि
दिसंतरि सुणि गला धरि आवहि।।[16]

(5) बीर-रस- रण देखि सुरे चित ऊलास।।[17]
गगन दमामा बाजिओ परिओ नीसानै घाउ।।
खेतु जु मांडिओ सूरमा अब जूझन को दाउ।।
सूरा सो पहिचानीऐ जु लरै दीन के हेत।।
पुरजा पुरजा कटि मरै कबहू न छाडै खेतु।।

(6) भयानक-रस - लट छूती वरतै बिकराल।।
कोटि कला खेलै गोपाल।।[18]

(7) भीभत्स-रस- बिसता असत रकतु परेटे याम।
इसु ऊपरि ले राखिओ मान।।[19]

(8) अद्भुत-रस - इकि बिनसै इक असथिरू
मानै, अचरज लखिऔ न जाइी।।[20]

(9) शांत-रस - कहा मन बिखिआ सिउ लपटाही।।
या जग महि कोउ रहनु न पावै
इकि आवहि इकि जाही।।1।।रहाउ।।

कां को तनु धनु सम्पत्ति
कां की का सिउ नेहु लगाही।।
जो दीसै सो सगल बिनासै
जिउ बादर की छाही।।1।।
तजि अभिमानु सरणि संतन गहु
मुक्ति होहि छिन माही।।
जब नानक भगवंत भजन बिनु
सुखु सुपनै भी नाही।।2।।2।।[21]

उपरोक्त गुरु साहिवानों द्वारा रचित भिन्न-भिन्न उदाहरणों से यह स्पष्ट होता है कि आदि ग्रन्थ में संकलित बाणी एवं राग आधारित गुरबाणी कीर्तन में निहित प्रत्येक रस का एक ही महत्व है कि बाणी का गायन बाणी के भावों द्वारा हृदय में उत्पन्न ज्ञान ही 'ब्रह्म रस' प्रतिपादन करने में सहायक होता है।

उपरोक्त गुरबाणी दृष्टांतों द्वारा ये भी स्पष्ट होता है कि आदि ग्रन्थ श्री गुरु ग्रन्थ साहिब 'शांत' रस प्रदान है एवं गुरबाणी का निर्धारित रागों द्वारा एकाग्रता पूर्वक गायन द्वारा ही शांत-रस हृदय चक्र के पश्चात् 'शक्ति चक्र' में प्रवेश द्वारा अनाहद-नाद की प्राप्ति करता है एवं ज्ञान रूपी प्रकाश द्वारा 'ब्रह्म प्रकाश' में समा जाता है जैसे कि गुरु जी का फुरमान है :

सूरज किरणि मिले
जल का जलु हुआ राम।।
जोती जोति रली
स्मपूरनु थीआ राम।।
ब्रह्मु दीसै ब्रह्मु सुणीऐ
एकु एकु वखाणीऐ।।
आतम पसारा करणहारा
प्रभ बिना नही जाणीऐ।।
आपि करता आपि भुगता
आपि कारणु कीआ।।

बिनवंति नानक सेई जाणहि

जिन्ही हरि रसु पीआ।।[22]

आदि ग्रन्थ में संकलित बाणी एवं आधारित राग गायन में हृदय की एकाग्रता, भक्ति भावना, बाणी एवं राग के भावों का गहन चिंतन द्वारा अमृत-रस, नाम-रस, प्रेम-रस, हर-रस, ज्ञान-महा रस इत्यादि जैसे अन्य असंख्यों ही आध्यात्मिक रस की प्राप्ति होती है एवं तब वह महान आत्मा, महान जीव ज्ञान इन्द्रियों द्वारा प्राप्त आलौकिक ब्रह्म रस का अनुभव तो कर लेता है लेकिन उस अद्‌भुत अनुभव को व्यारव्यान करने में असमर्थ रहता है। गुरु जी का कथन है :-

बिसम बिसम बिसम ही भई है लाल गुलाल रंगारै।।

कहु नानक संतन रसु आई है, जिउ चाखि गूंगा मुसकारै।।[23]

आदि ग्रन्थ के अन्तर्गत मुख्यत: बाणी छन्दों एवं राग के सुमेल द्वारा विद्यामान है। गुरमति संगीत गायन शैली का मुख्य स्वरूप एवं इसका आधार बाणी अन्तर्गत भावों एवं विचारों को हृदय द्वारा अनुभूति ही बाणी रस की अनूभूति हैं। आदि ग्रन्थ में शब्द को ही 'गुरु' माना है। 'शब्द गुरु' द्वारा रस की अनुभूति के मुख्य अवयव तीन प्रकार के है जैसे कि 1. अनाहद नाद, 2. गुरु उपदेश भाव बाणी 3. शब्द में सर्वव्यापि ब्रहम्म स्वरूप। गुरु जी का कथन है:-

''शब्द कउु निरंतरि बासु अलरवं,

जह देरवा तह सोइी ।।''[24]

आदि ग्रन्थ में गुरु साहिवान ने 'शब्द' को ही 'ब्रह्म स्वरूप' माना है।

'शब्द गुरु' भाव बाणी द्वारा भावों की निष्पति ही अमृत रस है एवं इसी अमृत रस के प्रतिपादन द्वारा हृदय स्वयं ही दशम् द्वार में प्रविष्ट हो जाता है। बाणी द्वारा गायन व उस गायन से उत्पन्न हुई बाणी की धुन में अमृत रस द्वारा 'अनहद शब्द' के दर्शन सहज अवस्था में ही प्राप्त हो जाते है।

गुरु जी का फुरमान है:-

''अनहद सबदु वजै दिनु राती।।

अविगत की गति गुरमुखि जाती।।

तउ जानी जा सबदि पछानी।।

एको रवि रहिआ निरबानी।।[25]

''अमृत रसु सतिगुरु चुआइआ।।

दसवै दुआरि प्रगटु होइ आइआ।।

तह अनहद सबद वजहि धुनि बाणी।।

सहजे सहजि समाई हे।।[26]

नाथों एवं जोगियों के मत अनुसार ''अनाहद शब्द'' यां ''अनाहद नाद'' एक ऐसी रहस्यमयी धुनि है जिसका प्रतिपादन योग की चरम सीमा पर पहुंच कर सुनाई देती है लेकिन आदि ग्रन्थ में 'अनाहद नाद' रस की निष्पति 'प्रेम भाव भक्ति' या फिर गुरु जी की बाणी के गायन द्वारा प्राप्ति का एक सरल मार्ग दर्शन द्वारा ही संभव है।

आदि ग्रन्थ में वर्णित बाणी में यह भी स्पष्ट किया है :

''पंचे शब्द अनहाद बाजे''

''बाजे पंच सबद तितु धरि सवागै।।

धरि सवागै सबद बाजे कला जितु धरि धारीआ।।

पंच दूत तुधु वसि कीते काल कंटकु मारिआ।।

धुरि करमि पाइआ तुधु जिन कउ सि नामि

हरि कै लागे।।

कहै नानकु तह सुखु होआ तित

धरि अनहद बाजे।।[27]

गुरु साहिवान ने अनाहद नाद के रस की निष्पति द्वारा सहज आनंद की भिन्न-भिन्न अवस्थाओं का वर्णन किया है जैसे कि

सहज विश्राम, हरख दु:ख रहित,

कीरतन आधार, निहचल आसन,

पूर्ण दृढ़ता, भय मुक्त, सुन समाधि,

प्रभु किरपा, अकथ सहज इत्यादि

आदि ग्रन्थ में अनेकों ही रसों का वर्णन इस प्रकार मिलता है। उदाहरणतय: (1) रस अमृत, (2) नाम रस, (3) रस-कस, (4) रस-राग, (5) रसना-रस, (6) रस-गायन, (7) भिखिआ-रस, (8) आत्म रस, (9) रस-भिन्ना, (10) हर-रस, (11)

साकत हरि रस, (12) रस सोना, (13) रस-रूपा, (14) कामन रस, (15) रस घोडे रस सेजा मंदर, (16) रस-मीठा रसु मासु, (17) रस शरीर के, (18) रस-मिठे, (19) रस-भोग, (20) ज्ञान महा रस, (21) आपे रसीआ आप रस, (22) हर रस खाये, (23) सुख सहज आनंद रस, (24) रसना हर रस, (25) झीम झीम, (26) अमृत रस, (27) भिखिया रस, (28) बाल विनोद चिंद रस, (29) रस मिस मेघ अमृत, (30) गुर पूरे हर रस, (31) मन हर रस, (32) अन रस, (33) रसना रस, (34) गुरमति हर रस, (35) हर अमिऊ रसायन रस, (36) सर्व सिंगार तंबोल रस, (37) प्रेम रस, (38) जल पुरायन रस, (39) मन मानिआ अमृत रस, (40) जीवत मरै महा रस, (41) गुर प्रसादि हर रस, (42) अन खाना कपड़ पैनण रस, (43) सतसंगत मिल राम रस, (44) साकत हर रस, (45) मन रसक रसक हर रस, (46) मन हर रंग रतड़ा हर रस, (47) जन नानक हर रस, (48) गुर का शब्द अमृत रस, (49) सगल सहेली अपनै रस, (50) महा पर्दाथ अमृत रस, (51) सुख सहज रस, (52) झोल महा रस, (53) सगल पर्दाथ असत सिद्ध नाम महा रस, (54) तूं ही रस, (55) सर्व सुख आनंद मंगल रस, (56) रसना हर रस, (57) आत्म रस, (58) सुख संपै बोह भोग रस, (59) ऊआ रस, (60) सुन समाध नाम रस, (61) जह प्रसाद रंग रस, (62) सादसंग अमृत रस, (63) राम नाम सार रस, (64) सुभर भरे प्रेम रस, (65) उपजी प्रीति प्रेम रस, (66) रस गीधे, (67) सच सच्चा रस, (68) रंग रूप रस, (69) सुआद लुभत इंद्री रस, (70) तन धन सब रस, (71) रारा रस, (72) अखी अंध जीभ रस, (73) साद सहज सुख रस, (74) ज्ञान काया रस, (75) गुट शब्दी रस, (76) जेहिवा रस, (77) मन हर रस, (78) हर अमृत रस, (79) अमियो हर रस, (80) पतित पावन रस, (81) अनंद मंगल रस, (82) अग्न रस, (83) रस रूप रंग, (84) रस संग्रह, (85) रस भिन्नईड़े इत्यादि। आदि ग्रन्थ में वर्णित असंख्यों उपरोक्त रसों का गुरबाणी में निहित अन्तिरिव भावों को आत्मिक ज्ञान द्वारा एवं उसके मूल अर्थ द्वारा ही आध्यत्मिक रस की अनुभूति संभव है।

आदि ग्रन्थ में रस का अध्यात्मिक आधार का वर्णन इस प्रकार है:-

''रसु अमृत नामु रसु अति भला
कितु बिधि मिलै रसु खाई ।।[28]

''रसना रसु चाखि सदा रहै रंगि राती

सहजे हरि गुण गावणिआ।।[29]

''उदमु करत सीतल मन भए।।

मारगि चलत सगल दुख गए।।

नामु जपत मनि भए अनंद।।

रसि गाए गुन परमानंद।।[30]

''रस भिनिअड़े अपुने राम संगे से लोइण

नीके राम।। प्रभ पेखट इछा पुंनीआ मिलि साजन

जी के राम ।।

अमृत रसु हरि पाइआ बिखिआ

रस फीके राम ।।

नानक जलु जलहि समाइआ

जोती जोति मीके राम ।।[31]

आदि ग्रंथ में संकलित रागों में रस का स्थान व महत्व :

आदि ग्रथं में संकलित रागों में रस का स्थान निश्चित नहीं है। गुरमति संगीत गायन शैली में रागो द्वारा रस का स्थान गुरु साहिब द्वारा रचित बाणी भाव से ही रागों में रस के स्थान को निश्चित किया जाता है। उदाहरणतय: गुरु साहिवान द्वारा रचित शान्त रस आधारित गुरबाणी का गायन, बाणी के भाव-अर्थ व अन्तरिक्त भाव द्वारा ही राग द्वारा गायन शान्त रस एवं भक्ति रस द्वारा उच्चारण किया जायेगा। गुरबाणी भाव को प्राथमिकता प्रदान द्वारा राग में सम्मिलित रस, उसकी प्रकृति एवं चलन के साथ राग द्वारा शब्द-गायन को आधार मान रस की निष्पति की जा सकती है। आदि ग्रन्थ में संकलित रागों में रस को स्वतन्त्र रूप न प्रदान कर, केवल बाणी के गायन द्वारा भक्ति रस व अध्यात्मिक रस को प्रतिपादन करना है। अत: गुरमति संगीत में रस का महत्त्व आध्यात्मिक रस की प्राप्ति ही है। गुरु साहिबान ने मानव जीवन में घटित हर पहलु को रस के साथ जोड़ा है जिसका विस्तृत उल्लेख रसों के अनेकों ही प्रकार की सूची में वर्णन कर चुके हैं।

अत: आदि ग्रन्थ की आधारशीला बाणी व राग का सुमेल ही है जिसे गुरमर्यादा विधिबद्ध गायन द्वारा मन में 'भक्ति रस' की उत्पति होती है एवं गुरबाणी भाव द्वारा उत्पन्न

रस आत्मा को परमात्मा के दर्शन करने में सहायक होता है एवं जीवरूप आत्मा अनहद-नाद की अनुभूति करने में सक्षम होती है।

संदर्भ सूची :

1. रस-सिद्धान्त-प्रेम लता शर्मा, पृष्ठ-2
2. नाट्य शास्त्र-6, अभिनव भारती, पृष्ठ 282
3. वही, 6-38, ''यथा बीजाद् भवेद् वृक्षो वृक्षात् पुष्पं यथा।
   तथा मूलं रसा: सवै तेषु भावा व्यवस्थिता:।।''
4. ''नासौ मुने: शोक:''-उत्तरराम चरितम्, भवभूति। शेषराज शर्मा-अष्टम संस्करण, 2033
5. भरत मुनि प्रणीतं नाट्यशास्त्रम, बाबू लाल शुक्ल, पृष्ठ 228
6. भारतीय संगीत शिक्षण प्रणाली एवं उसका वर्तमान स्तर - डॉ. मधुबाला सक्सेना, पृष्ठ 36
7. अ. ग. ग. स. महला-3, पृष्ठ 83
8. अ. ग. ग. स. - महला-3, पृष्ठ 311
9. ग.ग. व - डॉ. चरण सिंह, पृष्ठ 361
10. अ. ग. ग. स. - श्लोक महला-3, पृष्ठ 1413
11. ग. ग. स क. - भाई वीर सिंह, पृष्ठ 562
12. महान शब्द कोश-पृष्ठ 1011
13. अ. ग. ग. स. - मारू वार महला-5, डखणे मः 5, पृष्ठ 1094
14. वही, सिरी रागे कबीर जीउ का।। एकु सुआनु कै धरि गवणा, पृष्ठ 91
15. अ. ग. ग. स. - आसा महला-1, पृष्ठ 417
16. अ. ग. ग. स. - महला-1, वार मांझ, पृष्ठ 145
17. अ. ग. ग. स. - बसंत महला-5, पृष्ठ 1180
18. वही, श्लोक कबीर, पृष्ठ 1105
19. वही, भैरउ कबीर जी, पृष्ठ 1162
20. अ. ग. ग. स. - गाउड़ी महला-9, पृष्ठ 219
21. अ. ग. ग. स. - सारंग महला-9, पृष्ठ 1231
22. अ. ग. ग. स. - बिलावल महला-5, पृष्ठ 846
23. अ. ग. ग. स. - कानड़ा महला-5, धरू-4, पृष्ठ 1301
24. वही, रामकली महला-1, पृष्ठ 1944
25. अ. ग. ग. स. - रामकली महला-1, पृष्ठ 904
26. वही, मारू, सोलहे महला-4, पृष्ठ 1069
27. अ. ग. ग. स. - रामकली महला-3, पृष्ठ 917

28. अ. ग. ग. स. - श्री राग महला, पृष्ठ 41
29. वही, मांझ महला-3, पृष्ठ 119
30. वही, गउडी महला-5, पृष्ठ 201
31. अ. ग. ग. स. - बिलावल महला-5, पृष्ठ 848

HOD, Department of Gurmat Sangeet,
Pracheen Kala Kendra, Chandigarh

Contact: +91 9316114764
e-mail: msjandiala@yahoo.co.in

राग तिलक कामोद

प्रो. गुरबख्श सिंह

वक्र चलन का यह औड़व–संपूर्ण राग खमाज ठाठ के अंतर्गत आता है जिसके आरोह में गंधार और धैवत वर्जित हैं। अवरोह यद्यपि संपूर्ण है परंतु धैवत अल्प ही रहता है। इस राग की रूप–रेखा कोमल निषाद प्रयोग न करते हुए भी पूरी बनी रहती है। जब गुणीजन कोमल निषाद का प्रयोग करते हैं तो इस तरह होता है; प ध <u>नि</u> ध प म ग –। कोमल निषाद के अलावा शेष स्वर शुद्ध हैं। इस राग का वादी स्वर षड़ज और संवादी पंचम है। गाने का समय रात्रि का दूसरा प्रहर माना जाता है। इस राग के आरोह के स्वर सारंग राग जैसे ही हैं परंतु वक्र चाल के कारण सारंग से अलग रहता है। अवरोह में गंधार स्वर का लगाव बहुत्व है और उसके बाद मंद्र सप्तक के निषाद पर ठहराव होने के कारण तिलक कामोद निखरता है जैसे; सां – प ध म ग – और उसके पश्चात सा रे ग – सा नि़ –। यदि अवरोह में ऋषभ पर ठहरा जाए तो देस राग सामने आता है जैसे; सां – प ध म ग रे – । तिलक कामोद का दूसरा न्यास स्वर मंद्र सप्तक का निषाद है।

आरोह : सा रे म प [नि]सां

अवरोह : सां, प ध म ग, सा रे ग सा

मुख्य अंग : सा रे प म ग, सा रे ग सा नि़

चलन : सा – नि़ सा प़ नि़ सा, ग रे सा नि़ – प़ नि़ सा रे ग – प म ग – [रे]सा, सा रे ग सा नि़ – प़ नि़ – सा, रे म ग रे ग – सा नि़ – सा, रे म प ध म ग – रे म प नि सां, नि सां – प ध म ग – सा रे प म ग – रे म प ध म ग – सा रे ग सा नि़ – सा, [ग]रे – म – प – नि – सां, प नि सां रें मं गं – रें मं गं रें सां नि – प – नि – सां, सां – प ध म ग – सा रे ग सा नि़ – प़ नि़ सा रे सा।

तिलक कामोद (दीपचंदी)

जिसु तू राखहि तिसु कउनु मारै ॥ सभ तुझ ही अंतरि सगल संसारै ॥
कोटि उपाव चितवत है प्राणी ॥ सो होवै जि करै चोज विडाणी ॥१॥
राखहु राखहु किरपा धारि ॥ तेरी सरणि तेरै दरवारि ॥१॥ रहाउ ॥
जिनि सेविआ निरभउ सुखदाता ॥ तिनि भउ दूरि कीआ एकु पराता ॥
जो तू करहि सोई फुनि होइ ॥ मारै न राखै दूजा कोइ ॥२॥

किआ तू सोचहि माणस बाणि ॥ अंतरजामी पुरखु सुजाणु ॥
एक टेक एको आधारु ॥ सभ किछु जाणै सिरजणहारु ॥३॥
जिसु ऊपरि नदरि करे करतारु ॥ तिसु जन के सभि काज सवारि ॥
तिस का राखा एको सोइ ॥ जन नानक अपड़ि न साकै कोइ ॥४॥
(भैरउ महला ५) अंग ११३९

स्थाई

रे	ग	–	सा	रे	रे	ग	सा	–	–	ऩि	–	–	–
रा	ऽ	ऽ	खहु	ऽ	ऽ	ऽ	रा	ऽ	ऽ	खहु	ऽ	ऽ	ऽ
प़	प़	–	ऩि	–	ऩि	सा	रे	म	–	प	–	–	प
कि	र	ऽ	पा	ऽ	ऽ	ऽ	धा	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	र
म	–	–	प	–	नि	–	नि	सां	नि	सां	–	–	–
ते	ऽ	ऽ	री	ऽ	ऽ	ऽ	स	र	ऽ	ण	ऽ	ऽ	ऽ
प	ध	–	म	–	ग	–	रे	ग	–	सा	–	ऩि	–
ते	ऽ	ऽ	रै	ऽ	ऽ	ऽ	द	र	ऽ	वा	ऽ	र	ऽ
प़	प़	–	ऩि	–	ऩि	सा	सा	रे	ग	सा	–	–	–
कि	र	ऽ	प	ऽ	ऽ	ऽ	धा	ऽ	ऽ	र	ऽ	ऽ	ऽ
x			२				०			३			

अंतरा

म	म	–	प	–	नि	–	सां	–	नि	सां	–	–	–
जि	स	ऽ	तू	ऽ	ऽ	ऽ	रा	ऽ	ऽ	खहि	ऽ	ऽ	ऽ
नि	सां	–	रें	–	मं	मं	गं	रें	गं	सां	–	प	प
ति	स	ऽ	क	ऽ	उ	न	मा	ऽ	ऽ	रै	ऽ	स	भ
प	ध	–	म	–	ग	–	रे	ग	–	सा	–	ऩि	–
तु	झ	ऽ	ही	ऽ	ऽ	ऽ	अं	ऽ	ऽ	त	ऽ	र	ऽ
प़	प़	–	ऩि	–	ऩि	सा	रे	ग	–	सा	–	–	–
स	ग	–	ल	ऽ	सं	ऽ	सा	ऽ	ऽ	रै	ऽ	ऽ	ऽ
x			२				०			३			

e-mail: gurbuxsingh@gmail.com

ਰਾਗੁ ਮਾਝ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ

(ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਸਰਚ ਫੈਲੋ, ਨਾਦ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਇੰਸਟਿਟਿਊਟ, ਅਮਰੀਕਾ)

ਰਾਗ ਮਾਝ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਅੰਗ ੯੪ ਤੋਂ ੧੫੦ ਅੰਗ ਤਕ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ੦ ਸਬਦ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੩੨, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੮, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ੫੦ ਸਬਦ ਦਰਜ਼ ਹਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਗ 'ਮਾਝ' ਬਾਰੇ ਬਾਈ ਕ੍ਹਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ- "ਇੱਕ ਰਾਗ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ, ਮੱਧਮ, ਪੰਚਮ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸ਼ੁਧ, ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੋਵੇ ਸ਼ੁਧ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਗ੍ਰਹਿ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਸ਼ੜਜ ਹੈ, ਸੰਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ, ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਹੈ, ਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮਾਝ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨੰਬਰ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਬਿਊਰੇ ਵਿੱਚ " ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਨ" ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:

"ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਧੁ ਮਾਧਵੀ ਅਰ ਮਲਾਰ ਸਰ ਜਾਨ, ਇਨ ਮਿਲ ਮਾਝ ਬਖਾਨ ਹੀ ਲੀਜੈ ਗਨਿਜਨ ਮਾਨ।"

ਮਾਝ ਰਾਗ ਸੰਬਧੀ "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ" ਵਿੱਚ ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਰਾਗ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੋਣ ਤੇ ਦੇਸੀ ਸੰਕੀਰਣ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਧ ਮਾਧਵੀ ਮਲਾਰ ਮਿਲੇ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਾਝ ਲਖਣ ।।ਦੋਹਰਾ ।।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ – ਰਤਨ ਸੰਗੀਤ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਮਾਸਟਰ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਮਾਝ ਦੇ ਲੱਖਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ –

" ਸਾਰੰਗ ਔਰ ਧਨਾਸਰੀ ਬਿਲਾਵਲ ਸੋਰਠ ਚਾਰ ।। ਇਨ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਤ ਹੈ ਮਾਝ ਕਹਿਤ ਸੁਰ ਤਾਰ ।।੧ ।।

ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ ਕਹੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਔਰ ਮਲਾਰ।। ਮਧੁ ਮਾਧਵੀ ਕੇ ਮਿਲੇ ਹੋਵਤ ਮਾਝ ਵਿਚਾਰ ।।੨।।

ਸ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪਿਛਲ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਗਾਇ।।ਦੇਸੀ ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਹਾਲ ਸੰਖੇਪ ਸੁਨਾਇ।।੩।।

ਸੁਰ ਗੁਰ ਖਰਜਹਿ ਮਾਝ ਮੇ ਰਿਖਵ ਸਵਾਦੀ ਲਾਇ।।ਅਨੁਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ ਹੈ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇ।।੪।।

'ਰੇ ਮ ਪ' ਸ਼ੁਧ 'ਗ' ਦੋ ਕਰੋ 'ਧ' ਤੀਵਰ 'ਨੀ' ਦੋਇ ।। ਅਰੂਹੀ ਅਵਰੂਹੀ ਵਕਰ ਵਰਨਨ ਹੋਇ ।।

"ਸ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ, ਮ ਪ ਨੀ ਸਂ , ਸਂ ਨੀ੍ ਪ ਧ ਮ ਗੁ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਗੁ ਰੇ ਸ "

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਭਾਵ ਖਮਾਜ ਅੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ ਅੰਗ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਅੰਗ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ –

੧. ਖਮਾਜ ਅੰਗ ਦਾ ਮਾਝ ਰਾਗ

"ਨਿਰਮਲ ਨਾਦ" ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜਕਾ ਖਮਾਜ ਅੰਗ ਦੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ –

ਥਾਟ: ਖਮਾਜ **ਸਵਰ:** ਦੋਨੋ ਨਿਸ਼ਾਦ

ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ: ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ

ਜਾਤਿ: ਸ਼ਾਡਵ–ਸੰਪੂਰਨ **ਵਾਦੀ:** ਸ਼ੜਜ **ਸੰਵਾਦੀ:** ਪੰਚਮ

ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ: ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ

ਅਰੋਹ: ਸ ਰੇ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹ: ਸਂ ਨ਼ੀ ਧ ਪ, ਧ ਨ਼ੀ ਧ ਪ, ਮ ਗ ਰੇ ਸ

੨. ਖਮਾਜ ਅੰਗ ਦੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਰੂਪ

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡਾ.ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਖਮਾਜ ਥਾਟ ਦੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ–

ਥਾਟ:ਖਮਾਜ **ਸਵਰ:** ਦੋਨੋ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਦੋਨੋ

ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ: ਅਰੋਹ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ

ਜਾਤਿ: ਔੜਵ–ਵਕਰ ਸੰਪੂਰਨ **ਵਾਦੀ :** ਰਿਸ਼ਭ **ਸੰਵਾਦੀ:** ਪੰਚਮ

ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ: ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ

ਅਰੋਹ: ਸ ਰੇ, ਮ ਪ, ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹ: ਸਂ ਨ਼ੀ ਧ ਪ, ਧ ਮ ਗ ਮ, ਰੇ ਪ, ਗੁ ਰੇ, ਗੁ ਸ ਰੇ ਨ੍ਹੀ ਸ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ: ਪ, ਧ ਮ ਗ ਮ, ਰੇ ਪ, ਮ ਗੁ ਰੇ, ਗੁ ਸ ਰੇ ਨ੍ਹੀ ਸ

੩. ਬਿਲਾਵਲ ਅੰਗ ਦਾ ਮਾਝ ਰਾਗ

"ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ" ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਦੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂ ਦੇ ਹਨ:

ਥਾਟ: ਬਿਲਾਵਲ **ਸਵਰ:** ਸਾਰੇ ਸ਼ੁਧ

ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ: ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ

ਜਾਤਿ: ਸ਼ਾਡਵ-ਸੰਪੂਰਨ **ਵਾਦੀ** : ਗੰਧਾਰ **ਸੰਵਾਦੀ:** ਧੈਵਤ

ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ: ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ

ਆਰੋਹ: ਸ ਗ, ਮ ਮ , ਪ, ਮ ਪ ਗ, ਗ ਮ ਧ ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹ: ਸਂ ਨੀ ਧ, ਧ ਮ, ਗ, ਪ ਮ ਗ, ਰੇ ਸ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ: ਸ ਗ ਮ, ਪ ਮ ਪ ਗ, ਧ ਮ ਗ, ਰੇ ਸ, ਰੇ ਸ

੪. ਕਾਫੀ ਅੰਗ ਦਾ ਮਾਝ ਰਾਗ

"ਨਿਰਮਲ ਨਾਦ" ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜਕਾ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਦੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਥਾਟ: ਕਾਫੀ **ਸਵਰ:** ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ
ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ: ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ

ਜਾਤਿ: ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ **ਵਾਦੀ:** ਰਿਸ਼ਭ **ਸੰਵਾਦੀ:** ਪੰਚਮ

ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ: ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ

ਆਰੋਹ: ਸ ਰੇ, ਮ ਪ, ਨੀ ਸਂ

ਅਵਰੋਹ: ਸਂ ਨ੍ਹੀ ਧ ਪ ਧ, ਧ ਮ ਗ ਮ, ਰੇ ਪ, ਗੁ ਰੇ ਗੁ ਸ ਰੇ,ਨ੍ਹੀ ਸ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ: ਪ ਧ ਪ ਮ, ਗ ਮ, ਰੇ ਪ, ਮ ਗੁ ਰੇ ਗੁ ਸ ਰੇ ਨ੍ਹੀ ਸ

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਾਗ ਮਾਝ ਨੂੰ ਖਮਾਜ ਜਾਂ ਕਾਫੀ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰੇਲਾ ਤਿੰਨ ਤਾਲ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ
(ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ, ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

ਤਬਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ੀ ਚਕਰਦਾਰ ਗਤਾਂ ਦੇ ਚੁਕਾਂ ਹਾਂ । ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦਾ ਰੇਲਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਇਹ ਰੇਲਾ ਅਡਵਾਂਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਘਰਾਣੇਦਾਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਕੋਲੋ ਤਾਲੀਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ । ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ +91-9814349658 ਤੇ ਵੈਟਸ ਅਪ ਮੈਸਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਰੇਲਾ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ:

ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ, ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ

ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰ, ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ

੧. ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ
ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ

੨. ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ
ਤਿਕਤਾ ਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ

੩. ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ
ਤਿਰਕਿਟਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ

੪. ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ
ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ

੫. ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ
ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਗਿਧਾ ਤਿਰਕਿਟ
ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ
ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਗਧਾ ਤਿਰਕਿਟ

ਰੇਲੇ ਦਾ ਚਾਰ ਅਰਸੇ ਦਾ ਮੁਕਾਮ (ਚਕਰਦਾਰ)

ਮੁਕਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਲੇ ਹਨ । ਇੱਕ ਪੱਲਾ ਗਿਆਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ । ਪੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਬੋਲ ਹੈ ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਤਿਹਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿਹਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਆਖ਼ੀਰਲਾ 'ਧਾ' ਹੈ । ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਜਾਉਣ ਤੇ ਆਖ਼ੀਰਲਾ ਧਾ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

(ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਧਾਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਧਾਤਿਰਕਿਟ ਧਾੜਧਾ- ਕਧਾੜਧਾ -ਕਧਾੜ ਧਾ----) ਣ ੩

#੩੪੦, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ
ਜਿਲ੍ਹਾ: ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
ਫੋਨ ਨੰ: +91-98143 49658

आत्मनिर्भर भारत

MAKE IN INDIA

ALP AEROFLEX

AEROFLEX®

The Ideal EPDM Thermal Insulation for HVAC & R

- Closed cell elastomeric foam
- Temp. range: -70°C to 150°C
- Excellent Fire resistance
- Least Smoke Density & Toxicity
- Non-polar
- CFC/ HCFC free
- Low thermal conductivity
- Anti-microbial
- Non-corrosive

AEROFLEX® EPDM Closed cell structure elastomeric foam

Being halogen-free makes Aeroflex EPDM the most suitable choice of insulation for all types of projects as it has the least smoke density and toxicity with excellent fire resistance properties. With its anti-microbial and nonpolar properties, it ensures no moisture ingress or microbial contamination. EPDM is extremely durable and flexible in nature and has the widest working range of temperature, which makes it the most suitable choice of insulation for all HVAC & R applications. Not only is it CFC, HCFC, dust & nitrosamine free, but also eco-friendly by nature.

UL 94 | ASTM E84/D635/ G154/ C534 | RoHS | FDA | DIN | IMO INTERNATIONAL MARITIME ORGANIZATION | MEMBER | UL GREENGUARD

+91-124-4731500 | marketing@alpaeroflex.com | www.alpaeroflex.com